

نامانجى تويزينهوه:

گرنگترين نامانجى تويزينهوه ديار يكر دنى ميتودى خال و پەسەندكر دنەكانىيەتى لە چوار چئوھى تەفسىر مەيدا.

پرسىياري تويزينهوه:

دەكرى لە رىي ئەم تويزينهوه مەيهه چەند پرسىياريك وەلام بەدەينهوه، لەوانە:

1. شىخى خال چ ميتودىكى ھەبوو لە تەفسىر مەيدا؟
2. گرنگترين تاييەتمەندىيەكانى تەفسىر مەكى چين؟
3. بۆ تەفسىر مەكى پچر پچر بوو؟
4. زياتر گرنگىي بە چ بواريك داوھ؟
5. لەسەر چ بنەمايەك رايەكى ھەلبزار دووھ؟

سنوورى تويزينهوه:

سنوورى تويزينهوه بريتيە لە پەسەندكر دنەكانى شىخى خال لە چوار چئوھى تەفسىر مەيدا.

رئىيازى تويزينهوه:

لەم تويزينهوه مەيدا ميتودى وەسفى شىتەلكارى بەكار دەھيئين بۆ باسكردن لە پەسەندكر دنەكانى خال.

پلانى تويزينهوه:

تويزينهوه پىك دىت لە دوو باس و چەند بەشيك بەم شىو مەيهى خواروھ:

باسى يەكەم ميتودى خال و تاييەتمەندىيەكانى تەفسىر مەكى

باسى دووھ: پەسەندكر دنەكانى شىخى خال

باسى يەكەم: ميتودى خال و تاييەتمەندىيەكانى تەفسىر مەكى:

بەر لەوھى باسى ميتودى خال يەكەم بە پىويستى ئەزانين كە ئامازە بەو بەدەين تەفسىرى خال گشتگير نىيە بۆ قورئانى پىروژ و بەچەند قوناغىكىش نوسىويىتى: لە سەرمتا، لە سالى 1932، جزمى سىيەمى تەفسىرى قورئانى نووسيوھ، لەسەر رىيازى شىخ محەمەد عەبدە.

لە قوناغى دووھما: لە سالى 1939 تا 1949، كۆمەلىك وتارى تەفسىرى نووسيوھ سەبارەت بە چەند ئايەتتىكى بزارە لە بابەتە ئايىنى و كۆمەلەپەتەكاندا، وەك: گەورەي ئىسلام، كەسەبەتتى پىغەمبەر - دروودى خوى لەسەر بىت، پارىزگارى لە نىشتمان، مافەكانى ژن و حوكمەكانى تەلاق و ھتد. وادەرئەكەوت لە نووسىنى وتارە پرونكر دنە مەيەكانىش، خال رىچكەي شىخ محەمەد عەبدە و قوتايبەكەي شىخ محەمەد رەشىد رەزاي گرتىت لە نووسىنەكانيان بە شىوھى وتارى رۆژنامەيى لە گۇفارى «العروە الوثقى» و «المنار». (ئاراس محەمەد سالىح، 2018ز، ل 6)

لە قوناغى سىيەم: خال دەستىكر دووھ بە نووسىنى تەفسىرى چوار جزمى قورئان «جزمى بىست و ھەوت، و بىست و ھەشت، بىست و نو، و سىيەم» لە كوتايى قورئان، پاشان دەستىكر دووھ بە تەفسىرى سەرمتاي قورئان و تەفسىرى سى جزمى سەرمتا (يەك و دوو و سى) لە سەرمتاي سالى 1935 تا 1980ز، و لە بەغدا و سلىمانى چاپكراون لە ئىوان سالانى 1930 بۆ 1992ز. دكتور جەواد فەقى على بۆچوونى وايە كە تەفسىرى مەلاي گەورەي كۆيە يەكەم ھەولى زانايانى كوردە لە بواري تەفسىرى قورئاندا بە زمانى كوردى، كە لە سالى 1933 دەستىكر دووھ و لە سالى 1943 تەواويكر دوھ. (چۆم حەيدەرى، 2006ز، ل 172)، بەلام دكتور ئاراس محەمەد سالىح پىيوايە تەفسىرى خال بە يەكەم تەفسىرى قورئان بە زمانى كوردى دادەنرىت؛ دەللىت: ئەگەرچى مەلاي گەورە پىش خال دەستىكر دووھ بە تەفسىرى قورئان بە زمانى كوردى، بەلام چاپكردنى بەشى يەكەمى تەفسىرى خال لە سالى 1935ز بوو، و بەشى يەكەمى تەفسىرى مەلاي گەورە لە سالى 1968ز چاپكرا، بەشى دووھ و سىيەمى لە سالى 1970ز چاپكرا، بەشەكانى ترى مانەو بە شىوھى دەستتوس تا ئەوھى مام جەلال فەرمانىدا بە چاپكردنىان لەسەر خەرجى تاييەتى خوى. (چۆم حەيدەرى، 2006ز، ل 172. ئاراس محەمەد سالىح، 2018ز، ل 6)

خال خوى لە پىشەكى بەشى سىيەمى، سەبارەت بە بەشەشيوونى تەفسىر مەكى دەللىت: «دواي ئەوھى جزمى يەكەم و دووھەم بلاكردەوھ، ھەزركردمكر بەردەوامم تا كوتايى؛ پاشان بىيىم جزمەكانى «عم»، «تبارك»، «قد سمع الله» و «الذاريات»، زور بەكار دەھيئرين لە ئىوان خويندكارانى كۆلنجى ئىسلامى و قوتايبانى حوجرە و خوئەرانى ترى كورد، بۆيە ھەزركردم ئەو چوار

جوزئهی کوتایی قورئان تفسیر بکهم و بلاویکه‌مه‌وه؛ پاشان بگه‌ریمه‌وه و جوزئی سییهم و چوارمی سهرتا تفسیر بکهم تا کوتایی.» (خال، بهشی یه‌کهم، 1366ک، ل 3)

سه‌بارت به میتودی خال له تفسیره‌که‌یدا نهم چهند خاله ده‌خه‌ینه‌روو:

1. خال به پیشه‌کیه‌ک ده‌ستیکردوه به تفسیرمکه‌ی له ۳۰ لایه‌ره‌دا که لهم پرسانه‌ده‌دوئ: هۆکاره که‌سییه‌کانی بۆ ده‌ستیکردنی تفسیری قورئان، و گرنگی قورئان وه‌ک کتییکی قسه‌که‌ر که یه‌کسانه به کتییی جیهانی بیده‌نگ، و پیوستیی مرقف به تیگه‌یشتن له قورئان و کارکردن به فرموده‌ کۆمه‌لایه‌تی، نابووری، میژوویی و سیاسیه‌کانی؛ پاشان ناماژهی به قوناغه‌کانی دابه‌زاندنی قورئان، کۆکردنه‌وه‌ی، خویندنه‌وه‌کانی و په‌یوه‌ندی موسلمانان به هه‌موو لایه‌ره‌کانی قورئان، پاشان ناماژه به میژووی نوسین پێش نیسلام و نوسینی مه‌صحفی عوسمانی ده‌کات، و راو‌بو‌چوونه‌کانی هه‌ندیک زانای پرووناکیهر وه‌ک جه‌ماله‌ددینی قاسمی، وسه‌ید قوطب و شیخ مصطفی مه‌راغی سه‌بارت به‌ی بایه‌ته. (عومهر عه‌لی مه‌مه‌د، ۲۰۰۵، ل ۸۰)

2. تفسیری گشتیی نایه‌ته‌کان به زمانی کوردی به شیوه‌یه‌کی کورت ده‌کات، پاشان هیلکی راست ده‌کات و دووباره به شیوه‌یه‌کی وردتر تفسیری ده‌کات، وه تابه‌تمه‌ندی وشه‌کان روون ده‌کاته‌وه و له تفسیره‌که‌یدا زۆر جار پشت ده‌به‌ستیت به نایه‌ته‌ قورئانیه‌کان و فرموده‌کانی پیغه‌مه‌بر و ته‌که‌انی هاوه‌لان و تابه‌یین. (هه‌مان سه‌رچاوه: ل ۸۰).

3. یه‌کێکی دیکه له‌ی خالانه‌ی که ئه‌کریت ئه‌گه‌ر دروست بێت- وه‌کو لایه‌نی سه‌لبی سه‌یری بکه‌یت له ئهم تفسیره‌ی ماموستای خالدا- خوای گه‌وره لێی خوش بێت- ئه‌وه‌یه که له هه‌ندئ شویندا ماموستا راقیه‌ک ئه‌کات که جوریک له په‌له‌کردنی پیوه دباره، یاخود به واتای ئه‌مه‌رو ئه‌ی وردبینه‌ی که پیوسته له راقه‌ی قورئاندا رماچا بکریت- هه‌رچهند شوینه‌کان که‌من- به‌لام هه‌ندئ جار ئه‌وه به‌دی نا‌کریت، به‌نمونه له دواتر دا‌بسی ئه‌که‌ین له‌بسی تفسیری ماموستا بۆ (استواء) دا واتای زا‌هیری ئه‌کات و نیسپاتی ئه‌کات، دوا‌بیش ته‌ئویلی ئه‌کات، یه‌عنی ئه‌مه وه‌کو ئه‌وه ته‌فکر بێنیک و وردبوونه‌یه‌کی پیوست نه‌بووبیت لهم شویندا، چون ئه‌گه‌ر سه‌یری راقه‌کارانی گه‌وره‌ی قورئان بکه‌ین، ئه‌وانه‌ی که مه‌نه‌جه‌یان ته‌فویزه ته‌فویز ده‌که‌ن و ته‌واو، ئه‌وانه‌ی که مه‌نه‌جه‌یان (اثبات) به (اثبات) ده‌که‌ن، ئه‌وانه‌ی که مه‌نه‌جه‌یان ته‌ئویله ته‌ئویل ده‌که‌ن، واته نا‌کریت راقه‌کاریک له یه‌که‌کادا بروای به هه‌ردووکیان هه‌بیت و هه‌ردووکیان راقه‌بکات، بۆ نمونه له نایه‌تی (۱۱۵) ی سورته‌ی (البقرة) دا که خوای گه‌وره ئه‌فه‌رموویت: **﴿وَاللَّهُ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَسِعَ عِلْمُ﴾** [البقرة: 115]، ماموستا له راقه‌ی (إِنَّ اللَّهَ وَسِعَ عِلْمُ) دا ده‌لێت: "خوا له هه‌موو شوینیک هیه و بیسنوره، نایه‌ویت ته‌نگ به به‌نده‌ی خۆی هه‌لچنیت"، ئهم سه‌ره‌تای رسته‌یه که ده‌لێت: "خوا له هه‌موو شوینیکدا یه وه بیسنوره" تیبا‌گه‌ین که چ په‌یوه‌ندییه‌کی به راقه‌که‌وه هیه؟ (وَاللَّهُ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ) واته: رۆژه‌لات و رۆژناوا هه‌مووی هی خواجه، به‌لام (إِنَّ اللَّهَ وَسِعَ عِلْمُ) نا‌کرئ بلێین: خوا له هه‌موو شوینه‌کدا یه، نیستا ئه‌گه‌ر بیوتایه: زانستی خوا یا عیلمی خوا به سه‌ر هه‌موو شتی‌کدا هیه، گر‌فتان نه‌بوو، هه‌رچنده ئه‌مه‌ش په‌یوه‌ندی به سیاقی نایه‌ته‌که‌وه نییه، به‌لام به راشکاو بلێیت: خوا له هه‌موو شوینه‌کدا یه، ئه‌مه ته‌نها له‌گه‌ل نایدا و بۆ‌چوونی ئه‌سه‌حابی (اتحاد و حلول) ئه‌گه‌رنجیت که پیمان وانیه ماموستا له‌وانه بووبیت، بۆیه ئه‌کرئ ئه‌مه چۆن عه‌ره‌ب ده‌لێت: (سبق القلم) بووه به سه‌ر ماموستادا تیپه‌ربیت، چون نا‌کریت له راقه‌ی ئهم نایه‌ته‌دا بلێین خوا له هه‌موو شوینه‌کدا یه.

نمونه‌یه‌کی دیکه بۆ ئهم خاله‌ی که باسه‌مانکرد ماموستا له راقه‌ی نایه‌تی: (وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ) [الحديد: 4] هه‌مان قسه ده‌کات و ده‌لێت: "له هه‌ر کوێه‌ک بن هه‌میشه خواتان له‌گه‌له" ئاشکرایه که زۆرینه‌ی ره‌های زانایانی ئوممه‌ت ئهم مه‌عه‌ته‌یان لێره به مه‌عه‌ته‌ی جه‌سته‌یی یاخود (تلاصق جسدي) تفسیر نه‌کردوه و وتویه: (له هه‌ر شوینیک بن خوا نا‌گاداران، خوا عیلمی هیه به سه‌ر تانه‌وه، یاخود خوا پارێز مرتانه) به‌م جو‌ره ده‌سته‌وا‌انه‌ی که بگه‌رنجیت له‌گه‌ل مه‌قامی خوای په‌رو‌م‌ر‌دگار و دوورمان بخته‌وه له وه‌رگرتنی زا‌هیری مه‌عه‌یه‌ت به واته زمانه‌وانیه‌که‌ی، به‌لام لێره‌شدا وه‌ک ناماژمه‌مان پێدا ماموستا واتایه‌کی حه‌رفی ئه‌کات که له‌گه‌ل راو بۆ‌چوونی جه‌ما‌وه‌ری راقه‌کاران نا‌گه‌رنجیت که ئه‌وان هه‌موویان کۆکن له‌سه‌ر ئه‌وه‌ی که ئهم مه‌عه‌یه‌ته مه‌عه‌یه‌تیک نییه که بریتی بێت له وجودی خوا له‌گه‌ل تاکتاک‌ی مرقفه‌کاندا، چون ئه‌وه مه‌حاله وه‌کو ناماژمه‌مان پێدا، ته‌نها کاتیک ئه‌ی راقه‌یه لۆزیکه و عه‌قل ئه‌ییریت که باو‌مه‌مان به (اتحاد وحلول) هه‌بیت، ئه‌گه‌ر نا خونا‌کریت خوای په‌رو‌م‌ر‌دگار وه‌کو زاتی خۆی له‌گه‌ل تاکتاک‌ی مرقفه‌کان بێت و ئه‌وه پێچه‌وانه‌ی بۆ‌چوونی زۆرینه‌ی ره‌های زانایانی ئوممه‌ته.

3. گر‌نگ‌دانیک یه‌که‌جار زۆر به بایه‌ته زانسته‌یه‌کان: ماموستای خال هه‌یله‌داوه راقه‌ی نایه‌ته‌کان له‌گه‌ل پێشه‌وتن و زانستی سه‌رده‌م بکات، به جوریک له هه‌ر نایه‌تیکدا بواری هه‌بو‌ی ئهم باسه‌ی یه‌که‌نگ‌یر کردوه، به نمونه له‌بسی شوینی په‌نجه ئه‌نگه‌ست ده‌لێت: خودای گه‌وره ده‌فه‌رمویت له سورته‌ی القیامه‌دا: **﴿لَا أَسْأَلُكُمْ بِيَوْمِ الْقِيَمَةِ ۚ وَلَا أَسْأَلُكُمْ بِالْأَنْفُسِ ۚ أَلَا تَحْسَبُ أَنَّ النَّاسَ لَأَنْ جَمَعَ عِظَامُهُ ۚ ۓ بَلَىٰ قَدْ رَيْنَ عَلَىٰ أَنْ تُسْوَیَ بَنَانُهُ﴾** [القيامة: 1-4] له نایه‌تی چوارمه‌دا، وشه‌ی (بلی) هاتوه که بۆ وه‌لامه به‌دوای نه‌فی و بۆ ره‌ت‌کردنه‌وه‌یه، جیاوازی نییه له‌گه‌ل په‌رسا‌ر بێت یا‌ن بێ په‌رسا‌ر، وه‌ک ئه‌وه‌ی ئیبن هیشام ئهم نایه‌ته

و هک به‌کێک له نموونه‌کانی هاتنی له دواى نامرازی پرسیارکردنی ته‌بیخی باس ده‌کات که بۆ ره‌تکردنه‌وه‌یه. (ئێین ه‌شام، 1406ک، 153/1) زانراویشه که سیاق ده‌ریه‌خات که ئه‌وه‌ی دواى (بلی) گرنگتر و گه‌وره‌تره له‌وه‌ی پێشی. له نایه‌ته‌که‌دا، خودا سه‌رکۆنه‌ی نکو‌لیکارانی زیندووبوونه‌وه که باوهریان وایه که خودا ناتوانیت ئێسقانه رزێمه‌کان کۆبکاته‌وه! (بلی) هاتووه بۆ ره‌تکردنه‌وه‌ی ئه‌وه و به‌رزکردنه‌وه‌ی ئه‌وه‌ی که خودا تواناتره له‌وه؛ به‌شێوه‌یه‌ک که توانایه‌تی به‌رزمه‌کان به‌گرێته‌وه و توانایه‌تی ئه‌نجامدانی ئه‌وه‌ی که زۆرتر و قورستره که ئه‌وه‌ش یه‌کسانکردنی ئه‌نگوشته‌که‌نه. ئایه‌که د‌ل‌نایای ده‌داته‌وه به‌رزکردنی به‌رزمه‌کان به‌شێوه‌یه‌کی زۆرتر له‌ته‌نها به‌رزکردنیان؛ که یه‌کسانکردنی ئه‌نگوشته‌که‌کان و دانانیان له‌شۆینی خۆیان و ه‌ک پێشتر بووه؛ که ئه‌وه‌ش کینه‌یه له‌وه‌یه که دووباره دروستکردنی م‌ر‌و‌ف به‌زۆرترین ورده‌کارییه‌کان. شێخی خ‌ا‌ل له‌ته‌فسیری ئایه‌تی چوارمه‌دا، ده‌فه‌رمو‌یت: که بابته‌ی په‌نجه‌م‌و‌ری ئه‌نگوست که هی هیچ که‌سی‌ک له‌په‌نجه‌م‌و‌ری که‌سی‌کی تر ناچیت، گه‌وره‌ترین به‌ل‌گه‌یه که ئه‌م قور‌ئانه که‌لامی خودایه، چون نه‌مح‌مه‌د ص‌ل‌ی‌الله‌ع‌ل‌یه‌و‌س‌لم و نه‌هیچ که‌سی‌کی تر له‌مه‌که‌که پێش پازده سه‌ده له‌م بابته‌تێنه گه‌یشته‌وه. (خ‌ا‌ل، جو‌زئ‌ی بیست و ن‌و‌یه‌م، ل243)

له‌ ر‌ا‌قه‌ی ئایه‌ته‌که‌نی: ﴿وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِّنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ فَإِنْ لَّمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَأْتُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْجِبَارَةُ أَعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ﴾ [البقرة: 23-24] شێخی خ‌ا‌ل له‌ 16 لاپه‌ره‌دا ئاماژه ده‌کات به‌ بابته‌ی ئی‌ع‌ج‌ازی قور‌ئان و لایه‌نه‌کانی ره‌وانبێژی و وێژه‌یه‌که‌کان و جوانیه‌که‌نی قور‌ئان، باسی زیاتر له‌ 10 بابته‌ی زانستی ده‌کات، که م‌ر‌و‌ف ته‌نها پاش پێشکه‌وتنی زانستی و تاقیکردنه‌وه‌ی نو‌ی تێیگه‌یشته‌وه؛ له‌وانه: ده‌ستپێکردنی دروستکردنی ئاسمانه‌که‌کان له‌ گاز، په‌یوه‌ندی گه‌ردوون و پاشان له‌یه‌که‌بچ‌راندنیان، زه‌وی و سوورانه‌وه‌ی به‌ده‌وری خ‌و‌ردا، و جیا‌بو‌نه‌وه‌ی مانگ له‌ زه‌وی، و سیسته‌می دوانی بوونی ن‌ی‌رو‌می له‌ هه‌موو شتێک که م‌ر‌و‌ف ده‌یزانیت و ئه‌وه‌ش که نایزانیت، و مو‌ت‌ور به‌رزکردنی با بۆ هه‌موو مه‌کان. (خ‌ا‌ل، به‌شی یه‌که‌م: ۸۵-۱۰۰)

4. مام‌و‌ستای خ‌ا‌ل ره‌حمه‌تی خ‌و‌ای لێبیت زۆر به‌که‌می له‌سه‌ر بابته‌که‌نی فیه‌قه و عه‌قیده دواوه، ئه‌مه له‌لایه‌که‌وه له‌لایه‌کی دیکه‌وه ئاشکرایه که مام‌و‌ستای خ‌ا‌ل ته‌فسیری هه‌موو قور‌ئانی پ‌ی‌ر‌و‌زی نه‌کردووه له‌سه‌رم‌ای قور‌ئانه‌وه ته‌فسیری چوار جو‌زئ‌ی کردووه له‌کۆتاییشه‌وه چوار جو‌زه، که‌واته به‌شێکی زۆر له‌ ئایه‌ته‌که‌نی ئه‌ح‌کام مام‌و‌ستای خ‌ا‌ل ته‌فسیری نه‌کردوون، ئه‌م قسه ئه‌کریت دروست ب‌ی‌ بۆ به‌شێکی زۆر له‌ ئایه‌ته‌که‌نی ب‌ی‌رو‌با‌وه‌ره و عه‌قاید و بواری فیه‌کریش.

5. مام‌و‌ستای خ‌ا‌ل ره‌حمه‌تی خ‌و‌ای لێبیت سه‌رم‌ای به‌کورتی ئایه‌ته‌که‌نی قور‌ئانی پ‌ی‌ر‌و‌زی ر‌ا‌قه کردووه دواتر گه‌راوته‌وه سه‌ری، به‌لام له‌ گه‌راونه‌وه‌که‌ش بۆ سه‌ر ر‌ا‌قه‌که‌که‌نه‌کان جاریکی دیکه ئه‌یه‌نین ئه‌و شۆینه‌یه که مه‌به‌ستی نه‌بووه هه‌ر به‌کورتی به‌ سه‌ریدا تێپه‌ریوه، به‌لام ئه‌و شۆینه‌یه که مه‌به‌ستی بووه زیاتر وه‌کو ئاماژه‌مان پێیدا بابته‌ مو‌ع‌اسیره‌که‌کان و بابته‌ ئی‌ع‌ج‌ازییه‌که‌کان و بابته‌ گه‌ردوونیه‌که‌کان مام‌و‌ستا زۆر زۆر قسه‌ی له‌سه‌ر کردوون، بۆیه مام‌و‌ستای خ‌و‌ا لێخ‌و‌شبوو ر‌ا‌بو‌چوونی زۆریک له‌ ب‌ی‌رمه‌ندانی سه‌رده‌می خ‌و‌ی و پێش خ‌و‌ی ئاماژه پێداوه له‌ ته‌فسیره‌که‌یدا، به‌لام به‌شێک له‌و بۆچوونه‌یه که نه‌قلی ده‌کات دیاره ئاماژه به‌ سه‌ر چاومه‌که‌نی نادات.

6. مام‌و‌ستای خ‌و‌ا لێخ‌و‌شبوو له‌ بابته‌ ئی‌ع‌ج‌ازییه‌که‌کاندا هه‌ندیک جار ده‌توانین ب‌لێن ت‌و‌زیک زیاده‌رو‌یی کردووه، به‌جۆریک که ویستوویه‌تی یاخود قه‌ناعه‌تی وا بووه که ر‌ا‌قه‌ی ئایه‌ته‌که‌کان به‌و شێوازه بکات له‌گه‌ڵ ب‌ی‌ر‌دۆزه نو‌یک‌اند و له‌گه‌ڵ دۆزراوه نو‌یک‌اند ب‌گو‌نجینیت، به‌لام وه‌کو ئاشکرایه لای هه‌مووان ئه‌کریت هه‌ندیک له‌م گونجاندنه‌دا زۆر له‌خ‌و‌کردن و ته‌که‌ل‌ل‌و‌ف و زێده‌رو‌یی تێدا ب‌یت که له‌ واقیعه‌دا پ‌ی‌ویست به‌وانه نه‌کات.

7. سه‌باره‌ت به‌ مه‌نه‌ه‌جیه‌تی مام‌و‌ستای خ‌و‌ا لێخ‌و‌شبوو ده‌توانین ئاماژه به‌وه بکه‌ین که مام‌و‌ستا زۆر که‌م ئاماژه‌ی به‌ فه‌رمووده‌که‌نی پ‌ی‌غه‌م‌به‌ر دروودی خ‌و‌ای له‌سه‌ر ب‌یت کردووه له‌ ر‌ا‌قه‌ی ئایه‌ته‌که‌کاندا، به‌ هه‌مان شێوه زۆر که‌م پشت ئه‌به‌ستیت به‌ ه‌و‌کاری دایه‌زین واته (أسباب النزول)، ئه‌مه‌ش ره‌نگه بۆ ئه‌وه به‌گرێته‌وه که مام‌و‌ستا به‌کورتی ر‌ا‌قه‌ی ئایه‌ته‌که‌نی کردووه و بۆ خه‌لکی به‌گشتی نو‌وسیه‌وه نه‌ک بۆ که‌سانی پ‌س‌پ‌و‌ر و زانا، واته له‌ زۆر شۆینه‌دا ده‌توانین ب‌لێن ته‌نها ته‌رجمه‌ی کردووه، بۆ ئه‌و شۆینه‌ش که ر‌ا‌قه‌یه‌کی کورت ئه‌کریت ره‌نگه مه‌ع‌زور ب‌یت که پ‌ی‌ویستی به‌ ئاماژه‌دان به‌ ر‌ی‌وایات و به‌ أسباب النزول نبیه، ئه‌و شۆینه‌یه که‌واته پ‌ی‌ویستی زیاتر به‌ ئی‌ستید‌لال‌کردن یاخود به‌ل‌گه هه‌ینانه‌وه‌یه به‌ ر‌ی‌وایه‌ت و به‌ ئه‌سه‌بابی نزول ب‌ی‌گو‌مان ئه‌و بابته‌نه‌یه که په‌یوه‌ندی به‌ ئه‌ح‌کامه‌وه هه‌یه یاخود ئه‌و بابته‌نه‌یه که تێگه‌یشته‌نیکی سه‌رکێلانه زیان ئه‌گه‌یه‌نیت به‌ به‌ر‌ا‌قه‌که‌نه‌که چون ئه‌وه‌ی پ‌ی‌ویستی به‌ زیاتر ئاماژه‌دانه به‌ مو‌سته‌ند و به‌ل‌گه بۆ ر‌ا‌قه‌ی ئایه‌ته‌که‌کان، به‌لام له‌به‌ر ئه‌وه‌ی مام‌و‌ستای خ‌و‌ا لێخ‌و‌شبوو نه‌گه‌یشته‌وه ئه‌و ئایه‌ته‌یه که زیاتر ئه‌و گه‌رفانه‌ی تێدا به‌ ده‌کرئ ب‌لێن هه‌ر به‌کورتی ر‌ا‌قه‌ی کردووه و تێپه‌ریوه به‌ سه‌ریدا.

دیاره سهبار مت به فسر مووده کان و مکو ناماژ همانییدا ماموستا که متر پشته به فسر مووده به ستوه، بهی و اتایه نا که ناماژ هی پینه داوه به لام که متر ناماژ میپنداوه، دیاره لهو شوینانه شدا که فسر مووده کان ناماژ پینه دات تمخریجیان ناکات و ناماژ بهیو نادات که نم فسر موودانه کی ریوایه تی کردون، وه له روی سیحمت و لاوازی بهیو پلهی فسر مووده کان چونه.

8. خالیکی دیکه لهو خالانهی که نهکریت و مکو رمخنه لئی بروانین یاخود ناماژ هی پینه دین لهیو بهی که ماموستای خوا لیخوشبوو زور کمه باسی راو بوجوونی راقه کارانی پیش خوی کردوه، واته به جوریک که له زور شویندا نهکریت بلین باستر و چاکتر و ابو که ماموستای خوا لیخوش بوو نیستند لال بکات به رای زانایانی پیشخوی جا چ له کاتیکدا نم هاو رایه لهگه لایاندا یاخود هاو رایه نییه، به لام دمکرا بۆ راقه کارانیکی و مک ماموستای زانو خوا لیخوشبوو پشته بیستایه به رای زانایانی پیشخوی، به تاییه تی راقه کارانی قورنان، به لام نهوندهی که سیری تفسیر مکهی نهکریت له زور شویندا ناماژ هی پینه داوه، له هندی شوینیدا که ناماژ میداوه پینان زیاتر ناماژ هی به راقه کارانیکی داوه که نم سمر سام بووه یاخود سمر سام بووه به بوجو نهکانیان و مکوو شیخ موحهمم عبهده و نهو زانایانهی که له سمر دهمی خویدا زیان.

9. یهکیکی دیکه لهو خالانهی که پیویسته ناماژ هی پیدریت لهیو بهی که ماموستای خوا لیخوشبوو له بابته فیهیهکاندا ناماژ به راجیاکان نادات، بۆ نمونه له بابتهیکی زور گرنگی و مکو وهسیهی واجبه که نهو ههموو مشتومرهی لهسره لهناو زانایاندا نم نهو رایهی که خوی قناعه تی پییه تی له راقه کارانیکی باس نهکات بهی نهو بهی زورینهی زانایان وایان نهوتوه یا زورینهی زانایان به پیچموانهی نهه بیریان کردووه، له کاتیکدا پیمان وایه که بۆ راقه کارانیکی قورنان پیویسته نهو راقهی که خوی قناعه تی پییه تی و مکو موسله مات باسی نهکات، واته بلئی نهه واتهی نایه مکه بهی له کاتیکدا بهشیکی زور له زانایان نهو واتییهان لا پهسندن نییه یاخود له بنه رتدا پینان وایه که نهو نایه ته منسووخه، که واته دمکرا ماموستای خوا لیخوشبوو بیفر موایه که زانایان لهسره نم نایه ته چهند راو بوجو نیکیان هیه نهو جا دمکرا بهر پیرچی راکانی دیکه بداتهوه یاخود تنه نهکس نهیویست به کورتی باسی بکات تنه بیوتایه نهو رایانه بههیز نییه و من نم رایه لا بههیزه، به لام ماموستا تنه نهو رایه باس نهکات که خوی قناعه تی پییه تی له زور بهی شوینهکاندا، وه ناماژ به بهلگه و مونا قشه و نیستید لالای لایه نهکانی دیکه ناکات.

10. لهو خالانهی که و مکو مهزایای تفسیر مکهی ماموستا باسمان کرد نهکریت خالیکی دیکه بۆ زیاد بکین که ماموستای خوا لیخوشبوو زور ناماژ نه دات به شیعر، شیعر فارسی، عهر بهی، تنه نات شیعر کوردی زور ناگا لی بووه، وه هندی شیعر تومار کردوه له راقه کارانیکی که بهراستی نیمه خومان یه کم جاره به خرمه تی نهو شیعرانهی هندی شاعیری کورد بگین نهک نهو شاعیرانهی که دیوانیان هیه، نهمش دهگه ریتنهو بۆ نهو که ماموستا خوی که سیکه نهیوبه و به راستی زور کهی به نهده هاتوه، وه دیاره دهستوو سیتی زور لابه، نهو که گرنگه ماموستا ناماژ نهکات به هندی کتبی دهستوو که لهو سمر دهمدا چاپ نهکراون.

باسی دووه: پهسندر دانهکانی شینی خال: پایه تی یه کم: داوای یارمه تی له غهیری خوی گهوره

داوای یارمه تیکردن له کاره دنیا یهکاندا که مرقف توانای نهجامدانی هیه، ریگه پیدراوه. نیمامی رازی (606ه) دهفر میت: “داوای یارمه تی له غهیری خوی گهوره بۆ لایردنی زولم و زور، ریگه پیدراوه له شریعتدا و هیچ نیشکالیکی لهسره نییه” (رازی، 1420ک، 462/18). پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) دهفر میت: «والله في عون العبد ما كان العبد في عون أخيه». واته: «خودا یارمه تی بهندهک دهاد تا بهنده له یارمه تیدانی براکیدا بیت». (مسلم، 1955ز، 3. فسر مووده: 2699، 2074/4) به لام داوای یارمه تیکردن له بهندهک له شتیکی که تنه خدا توانای نهجامدانی هیه، جوریکه له شیرک، بهنده فسرمانی پیکراوه داوای یارمه تی تنه له خوی گهوره بکات، خوی گهوره نهفر میت: «إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ» [الفاتحه: 5]، پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فسر موویته: «إِذَا سَأَلْتُ فَاسْأَلِ اللَّهَ، وَإِذَا اسْتَعْنَيْتَ فَاسْتَعِنْ بِاللَّهِ». واته: «نهگس داوات کرد داوا له له خودا بکه، و نهگس هاوکاریت داوا کرد و پشتت بهست تنه له خودای بکه پشت بهی بهسته». (الترمذی، 1996ز، ژماره: 2516، 248/4).

نیین قهیم لهبارهی جورمکانی شیرک فسر موویته: “له جورمکانی؛ داوای پیویستی له مردووهکان و هاوار لیکردنیان، نهه بنه ماکهی شیرکهی مرقفه، چونکه مردوو کاری له دنیا کوتایی هاتوه و هیچ توانای زیان و سوودگیاندنی به خوی نییه، جا بهی حالهوه کهسانی که هاواریان لیکن و داوای پیویستی لهوان بکن، یان داوایان لیکن تکایان بۆ بکن له خودا، نهه له نهزانییه تی به تکاکار و تکالیکراو”. (نیین قهیم، 1996ز، 353/1).

ماموستای خال له‌سەر ئهم بابته قسه‌یکردوه له‌سەر فهرماشتی خوی گهره ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ [الفاتحة: 5]، فهرموویته: "ئهم نایه‌تمان بویه بۆ خراوته ناو سورته فاتیحه‌وه تا ههمیشه به‌سەر ده‌مانه‌وه بیت و بیلین و بیلینه‌وه به‌لکو له ده جار جارێک ماناکه‌یمان به‌لدا بیت، وه شهرمیک له خوا به‌کین وه ئهمهنده هاوار له شیخ و پیر و دار و به‌رد و گور و قبر نه‌که‌ین. ئهم نایه‌ته‌ پێشانمان ئه‌دات که ئه‌بێت نازاد و سه‌ر به‌ست بین و سه‌ری به‌نده‌گی بۆ که‌س داننه‌وین، وه له‌ غه‌یری خوا نه‌ترسین، وه داوای یارمه‌تی له‌ غه‌یری ئهو نه‌که‌ین، که‌وابوو به‌پێی ئهم نایه‌ته‌ هه‌ر که‌سیک داوای یارمه‌تی له‌ غه‌یری خوا به‌کات له‌و شتانه‌ی که‌ هه‌ر خوا ئه‌یکات موشریک و گومرایه. " (خال، 2021، 46/1).

پاشان سه‌رنجمان پراڤه‌یه‌که‌ی بۆ ئه‌وه‌ی سیدنا عومه‌ر (ره‌زای خوی لێبیت) چیی وتوه له‌ باره‌ی (الحجر الاسود)، کاتیک هه‌جی نه‌کرد و ڕوویکرده به‌رده‌که و فهرمووی: "من نازم که‌ تو به‌ردیکی بیکه‌لکی، نه‌ سوود ئه‌که‌یینه‌ نه‌ زیان، نه‌ که‌ر پێغه‌مبه‌ر (صلی الله علیه وسلم) ماچی نه‌کردیتایه‌ ماچم نه‌که‌ردیت. (البخاری، 1422ک، ژماره: 1597، 149/2. و مسلم، 1955ز، ژماره: 925/2، 1270).

هه‌روه‌ها له‌باره‌ی داره‌که‌ی (بیعة الرضوان) که‌ خوی گهره له‌ سورته‌ی فه‌تحدا باسی ده‌کات و ده‌فه‌رمیته: ﴿لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَأَثَبَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا﴾ [الفتح: 18]. باسی ئه‌وه ده‌کات سیدنا عومه‌ر (ره‌زای خوی لێبیت)، کاتیک بیستی هه‌ندیک که‌س له ژیر ئهم داره‌وه نوێژ ئه‌که‌ن بۆ پیرۆزی، فهرمانی به‌رینی ئهم داره‌ی ده‌رکرد بۆ ئه‌وه‌ی رێگری له‌ ته‌قدیسکردنی به‌کات. (خال، 2021م، ل 47).

پاشان ماموستای خال ده‌فه‌رمیته: "به‌م ره‌نگه‌ پێغه‌مبه‌ر (صلی الله علیه وسلم) و یارانی (رضوان الله تعالی علیهم) بناغه‌ی ئیسلامه‌یان دانا، وه ره‌گ و ریشه‌ی بته‌رستی و دارو به‌رد په‌رستییان ده‌ره‌نا له‌ بن". (خال، 2021ز، ل 47).

وه ئه‌سه‌ف و داخ هه‌له‌که‌یشیت بۆ ئه‌و دۆخه‌ی له‌ سه‌رده‌می ئه‌ودا موسوڵمانان تێیکه‌وتوون و ئه‌فه‌رمیته: "نیه‌ر تێناگه‌م موسوڵمانان بۆچی عه‌قیده‌یان تێکه‌چوه؟ وه به‌رامبه‌ر هه‌موو دارو به‌ردیک یان (که‌له‌ک و قسنی) یان گور و قه‌بریک یان شیخ و پیریک ده‌سته‌نه‌زم ئه‌هه‌ستن، وه‌ک ئه‌وه‌ی به‌رامبه‌ر خوا به‌هه‌ستن، یه‌کیک داوای سه‌کیربوونی ژن و یه‌کیک داوای کوری لێ ئه‌کات، یه‌کیک داوای ده‌وله‌ت و یه‌کیک داوای چاکبوونه‌وه‌ی نه‌خۆشی لێنه‌کات، یه‌کیک داوای باران بارین و یه‌کیک داوای خۆشکردنه‌وه‌ی لێ ئه‌کات، که‌ ئه‌مانه‌ هه‌ر له‌ خوی داوا ئه‌که‌رین. تا که‌ی موسوڵمانان هۆشیان به‌خۆیاندا نایه‌ته‌وه؟". (خال، 2021ز، ل 47).

دواتر ماموستا ئه‌فه‌رمیته: "به‌لێ، پیاوی گهره‌ی دینی زۆر موباره‌ک و موخته‌رمه‌ن چ به‌ زیندووپیته‌ی چ به‌ مردووپیته‌ی، وه له‌ ژیاپاندا چهندیان شه‌رمیکراوه له‌ مردنیشیاندا ئه‌بیت ئه‌هه‌نده شه‌رمیان لێبکریته، وه به‌رامبه‌ر قه‌بره‌کانیان به‌هه‌ستین و یادی خویان و کرده‌وه به‌رز مه‌کانیان به‌کین و فاتیحه‌یان بۆ به‌خوینین و خه‌یره‌که‌یان بۆ بنه‌زین...، به‌لام نابیت به‌ شه‌ریکی خویان یزانین. وه وایزانین که‌ ئه‌توانن ئه‌یشیکی خوی به‌کین". (خال، 2021م، ل 48).

پاشان ته‌که‌ی له‌سه‌ر ئهم بابته به‌ کۆتایی ده‌گات و ئه‌لێته: "بیه‌گومانم ئهم نایه‌ته‌ دلی زۆر موسوڵمان دانه‌چله‌که‌ینی و کاریان تێنه‌کات، وه ئیمان و باوهریان راست ده‌کاته‌وه ئه‌یانیه‌نیتمه‌ سه‌ر رێی راست. به‌لام زۆر که‌سی پیس و بۆگه‌می و هه‌یه‌ نان له‌م جو‌ره شته‌ پڕوپوچه‌نه‌ ئه‌خۆن و دوکانی پێوه دانه‌ین، وه تیجارته‌ی به‌سه‌روه‌ ئه‌که‌ن، زۆر هه‌ول ئه‌ده‌ن بۆ خه‌له‌تاندنی موسوڵمانان...، به‌لام ئه‌بێ بزانین که‌ رۆژی خورافات و پڕوپوچ په‌رستی نه‌ماوه، میللته‌ به‌ته‌واوی چاوی کراوته‌وه، ئه‌که‌ر موسوڵمانه‌کان ئیمان و باوهری خویان راست نه‌که‌نه‌وه به‌ بیروباوهری راست و دروستی ئیسلامی – وه‌ک پێغه‌مبه‌ر و یارانی-، خویان ئارایش نه‌ده‌ن، خۆنده‌واران و تازمه‌په‌گه‌شته‌وان ئیمان ناھێنن به‌م ئیسلامیه‌ته‌ی ئه‌مه‌رۆ له‌سه‌رین، ئه‌و حه‌له‌ خۆشیان به‌ گومرایی ئه‌مرن و نه‌شبن به‌ مایه‌ی گومرایی عاله‌میک". (خال، 2021ز، ل 48).

بابه‌تی دووه‌م: به‌هه‌شته‌که‌ی ناده‌م (علیه السلام) له‌ کوێ بووه.

خوی گهره ئه‌فه‌رمیته: ﴿وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ﴾ [البقرة: 35].

خوی گهره داوای له‌ ئاده‌م کرد که‌ له‌ به‌هه‌شته‌که‌ بژی، پاش ئه‌وه‌ی فریشته‌کان هه‌مویان کورنووشیان برد و شه‌یتان رته‌یکرده‌وه که‌ له‌ نیوان کورنووشبه‌ران بیت. و له‌ میوه و به‌روبوومه‌کانی به‌هه‌شت به‌خۆن چۆن حه‌زیان لێیه‌تی، به‌لام ئاگادارکرانه‌وه له‌وه‌ی نزیک ئه‌و داره‌ نه‌که‌ونه‌وه تا نه‌بن به‌ یه‌کیک له‌ ستمکاران و زۆرداران.

لیره‌دا پرسپاریک دیته ناراه: ئه‌یا به‌هه‌شته‌که‌ی که ئاده‌م و هاوسه‌مه‌که‌ی لی نیشته‌جیبون، به‌هه‌شتی مه‌ئویه‌یان به‌هه‌شت و باخیکه‌له‌باخه‌کانی دونیا؟ وه‌ئایا له‌باخه‌کانی زمو‌ی بو‌ی یان له‌باخه‌کانی ئاسمان؟ زانایان له‌سه‌مه‌دوو‌رایان هه‌یه: (رازی، 1420ک، 452/3. و قورتوبی، 1964ز، 302-303. و نه‌سه‌فی، 1998ز، 81/1. و ئالوسی، 1415ک، 234/1): رای یه‌که‌م: جمهوری موفه‌سسیرین و زانایان فه‌رموویانه: ئه‌و به‌هه‌شته‌به‌هه‌شتی مه‌ئویه‌یه‌که‌ به‌لێندراوه‌به‌ئیماندارانی له‌خواترس به‌هه‌میشه‌یی تێیدا ئه‌میننه‌وه، پشتیه‌ست به‌ظاهری ئایه‌ت و حه‌دیه‌کان، خوی گه‌وره‌ئه‌فه‌رمو‌یت: «وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ» [البقرة: 35]. گرنگترین به‌لگه‌کانیان:

- خوی گه‌وره‌داوای له‌ئاده‌م و هاوسه‌مه‌که‌ی کرد که دابه‌زن پاش ئه‌وه‌ی له‌داره‌مه‌یان خوارد، خوی گه‌وره‌ئه‌فه‌رمو‌یت: «وَقُلْنَا أَهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَّعَ إِلَىٰ حِينٍ» [البقرة: 36]، دابه‌زینیش له‌به‌رزیه‌وه‌به‌رمو‌خواره‌وه‌ده‌بیت و ئه‌مه‌ش به‌لگه‌یه‌له‌سه‌مه‌ ئه‌وه‌ی که ئه‌و به‌هه‌شته‌به‌هه‌شتی مه‌ئویه‌یه‌که‌ له‌زمو‌ی. وه‌ئوانه‌ی وه‌لامی ئه‌م به‌لگه‌هه‌ینانه‌وه‌یان داوته‌وه‌ئه‌لین: دابه‌زین ته‌نها بو‌به‌رز و به‌رمو‌خواره‌وه‌به‌کار ئایه‌ت، چونکه‌به‌کار ده‌هه‌نریت بو‌گواسته‌وه‌له‌شوینیک به‌رمو‌شوینیکی تر، خوی گه‌وره‌وتی: «أَهْبِطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مَّا سَأَلْتُمْ» [البقرة: 61].

خوی گه‌وره‌له‌پێناسه‌ی ئه‌م به‌هه‌شته‌دا ده‌فه‌رمو‌ی: «اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ»، و «ال» ئاماژه‌یه‌بو‌به‌هه‌شتیک که له‌بیرو‌یادی ئاده‌م دایه‌.

وه‌لامی ئه‌مه‌ش دراوته‌وه‌به‌وه‌ی: چه‌ندین جار چه‌له‌قورئاندا به‌ناسراو‌ی هاتوه‌بو‌غییری به‌هه‌شتیش وه‌که‌خوی گه‌وره‌ده‌فه‌رمو‌ی: «إِنَّا بَلَوْنَاهُمْ كَمَا بَلَوْنَا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ إِذْ أَقْسَمُوا لَيَصْرُنَّهَا مُصْبِحِينَ» [القلم: 17]، ئاشکرایه‌ئه‌م به‌هه‌شته‌ی لیره‌پێناسه‌کراوه‌به‌هه‌شتی مائوا‌نیه‌.

وه‌ئوانه‌ی دلنایایی ده‌ده‌ن به‌وه‌ی که به‌هه‌شتی مه‌ئوا‌بووه‌به‌لگه‌دیننه‌وه‌به‌فه‌رمو‌ده‌که‌ی صحیحی موسلم (1955م، به‌ژماره‌: 195، 186/1) که خه‌لکی له‌روژی په‌سلان به‌رمو‌ئاده‌م ده‌روژ و ده‌لین: «(يَا أَبَا آدَمَ اسْتَفْتِحْ لَنَا الْجَنَّةَ. فَيَقُولُ: وَهَلْ أَخْرَجَكُمْ مِنَ الْجَنَّةِ إِلَّا حَظِيئَةً أَبِيكُمْ آدَمَ! لَسْتُ بِصَاحِبِ ذَلِكَ)). ئه‌مه‌ش به‌لگه‌یه‌که‌ گرنگه‌که‌ ئه‌و به‌هه‌شته‌هه‌مان به‌هه‌شت بووه‌.

رای دوومه‌: ئه‌و به‌هه‌شته‌خوی گه‌وره‌بو‌ئاده‌م دروست کرد، به‌هه‌شتی مه‌ئوا‌نه‌بوو، خاومنی ئه‌م رایه‌یش ده‌بنه‌دوو‌گرو‌: یه‌که‌م: ئه‌و به‌هه‌شته‌له‌ئاسمان بوو، چونکه‌خوی گه‌وره‌ئوانی دابه‌زاند، ئه‌مه‌رای هه‌سن و ئه‌بوو‌علی جوبائیه‌.

دوومه‌: ئه‌و به‌هه‌شته‌له‌زمو‌ی بوو.

گرنگترین به‌لگه‌کانی ئه‌مانیش بریتیه‌له‌:

وه‌سه‌فی جه‌ننه‌تی مه‌ئوا‌له‌قورئانی پیرۆزدا به‌هه‌ی شیه‌یه‌که‌ ناگونجیت له‌گه‌ل ئه‌و جه‌ننه‌تی که ئاده‌م تێیدا بووه‌. چونکه‌له‌تایبه‌تمه‌ندییه‌کانی ئه‌و جه‌ننه‌ته‌وه‌یه‌ ئه‌وانه‌ی تێده‌چن هه‌رگیز لای ده‌رناچن. خوی گه‌وره‌ده‌فه‌رمو‌یت: «لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا كِدًّا» [النبا: 35]. له‌کاتیکدا ئیبلیس له‌و درۆ و قسه‌ی ناراستی وت و توشی بێ فه‌رمایی خودای کردن، و حه‌سودی و ئیره‌یی پێبردن: «مَا نَهَكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ إِلَّا أَنْ تَكُونَا مَلَكَينَ أَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ» [الأعراف: 20].

جه‌ننه‌تی خولد شوینی ناسوده‌یه، نه‌شوینی ته‌کلیف و تاقیکردنه‌وه‌. خوی گه‌وره‌ئاده‌م و هاوسه‌مه‌که‌ی تاقیکردنه‌وه‌که‌ نزیک نه‌بنه‌وه‌له‌و درمخته‌: «وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ» [البقرة: 35] ئه‌مه‌به‌لگه‌یه‌که‌ ئه‌و جه‌ننه‌ته‌جه‌ننه‌تی خولد نیه‌.

ئیبلیس پێشتر بیه‌رمایی خودای کردبوو ئه‌گه‌ر ئه‌و جه‌ننه‌ته‌جه‌ننه‌تی خولد بووایه، ئیبلیس نه‌یده‌توانی داخل ببنیت؛ چونکه‌له‌و جه‌ننه‌ته‌ده‌رکراوه‌.

شیخ محمه‌دی خالیش ئه‌م رایه‌په‌سه‌ند ده‌کات که جه‌ننه‌که‌ی ئاده‌م له‌سه‌ر زمو‌ی بووه‌، وه‌به‌دریزی باسی ئه‌م پرسه‌ده‌کات و ده‌لی:

خوی گه‌وره‌ئاده‌م دروست کرد بو‌ئوه‌ی خه‌لیفه‌بیت له‌زمو‌ی. خه‌لیفه‌بوونی ئه‌وان مه‌به‌ستی سه‌مه‌کی بووه‌، ناتوانین بلێین که ئه‌وان له‌جه‌ننه‌ت ده‌رکران به‌هوی ئه‌و تاونه‌.

خوی گه‌وره‌ناه‌رمو‌ی که پاش دروستکردنی ئاده‌م و هه‌وا، ئه‌وانی به‌رز کردبێته‌وه‌بو‌ئاسمان. ئه‌گه‌ر ئه‌وه‌رووی دابا، پێویست بوو باسی بکات؛ چونکه‌ئه‌مه‌کاریکی زور گرنگه‌.

جهنمتهی راستهقیقه تنها باو مردار داخلې دمن. چون ئیبلېس داخل بوو و ئادهمی تووشی و مسو سه کرد؟
 جهنمتهی راستهقیقه ریگری تیدانییه، چون خوی گموره ریگری له نادم و حمو کرد له خواردنی درمخته که؟
 جهنمتهی مئوا توانی تیدا ناکری، چون نادم و حمو توانیان کرد؟
 جهنمتهی مئوا دوی کردموی باش و دمرچوون له تاقیکردنوه مروق داخلې دمی، چون نادم و حمو داخل بوون پیش نموی
 کاریکی باش بکن؟
 جهنمتهی مئوا ناوی "داری ناخیره"یه، نهگم جهنمتهی نادم جهنمتهی راستهقیقه بووبی، ناوی "داری یهکم" دبوو نه
 "ناخیره".

بابهتی سیهام: نهسخ له قورئانی پیروژدا

زوربهی زانایان رایان وایه نهسخ له قورئاندا هییه و پرووداوه، تنها نمبو موسلمی ئیصفه هانی نهبی که نهیاریتی هه بوونی
 نهسخی له قورئاندا کردوه (السرخصی، 1993، 54/2،، الأمدی، 1402هـ، 128/3).
 له زانایانی سهردهمیش هه ندیک ئهم رایعیان په سندرکودوه له وانه: شیخ محمد رهشید رهزا و شیخه کی ئیمام محمد عهده،
 که پنیان و ابووه وشه (نایه) له نایتهکانی: "وإذا بدلنا آية مكان آية"، وه: "ما ننسخ من آية"، هاتووه و پشتی پی دهبستر پی بو
 هه بوونی نهسخ بریتیه: "له نیشانه و بهلگه و معجزه ی پیامبرایهتی" [تفسیر المنار، (1:417)].
 شیخ محمد رهشید رهزا له شیخه کی ئیمام محمد عهده باس دهکات:
 "نهگم سیاقی نایتهی: ﴿مَا نَنْسَخْ﴾ [البقرة: 106] و نایتهی ﴿وَإِذَا بَدَلْنَا آيَةً مَّكَانَ آيَةٍ﴾ [النحل: 101] بهرورد بکمین، دهبینن
 یهکه میان به: ﴿أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ [البقرة: 106] کوتایی هاتووه، و دوهمیان به: ﴿وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنْزِلُ قَالُوا إِنَّمَا
 أَنْتَ مُفْتَرٍ﴾ [النحل: 101]، له کاتیکدا ئیمه دزانیان مونسبه و سیاق له راقهی قورئاندا چهند گرنگه، بویه باسکردنی زانسته و
 نازلکردن له نایه دوهمه و باسکردنی توانا و هیزی خودا له نایه یهکه مهده نهگونجاوه بو بابتهی حوکم نهسخ
 بوونموی (رهزا، 1990م 343/1)

"بویه گونجاوه نمویه که (نایه) لیره نمویه که خوی گموره بهر دوام بهلگه کان داده بزینی و دهیانگوری بو پشتیوانی کردن
 له پیامبران به نیشانه له سهر پیغمبرایهتیان، واته: ﴿مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ﴾ ئیمه نیشانه و معجزه و بهلگه پیغمبرایهتی
 هیچ پیغمبریک ناگورین به نیشانه کی دی، یان له بیر خلی نایه نموه مهگم یهکی دی یان باشتر لهو نیشان بدمین، چونکه
 ئیمه توانای تمواومان هییه و دانایی و کار بهجیی و بهر موندی له هر چیدایی نموه نازل دهکمین". (رهزا، 1990م 343/1-344).

شیخ محمد خالیش ئهم رایه هلیژاردوه و دهلیت:

"﴿ما ننسخ من آية﴾ لابرندی معجزه میه که معجزه مکانی نبیهکانه به شیوه میه که نهیدینه نهیه کی تر، (أو ننسها) یان
 له بیرکردنی ئهم معجزه بههوی درژیایی کات و مک نهیهکان که نیشانهکانیان له بیرکران (نأت بخیر منها أو مثلها)
 معجزه میه کی باشتر لهو یان و مک نموه ددهمین، واته هه موو نهیه کی خوی گموره معجزه میه کی پنداوه که گونجاوه بو کات
 و شویی خوی... پاشان خوی گموره دهفر موت: ﴿أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ [البقرة: 106]، نازانی که خوی گموره
 توانایه له سهر نموی که هه موو نهیه کی معجزه میه کی پیبهخشیت که گونجاوه بیت بو کات و شویی خوی، پیغمبر محمد
 خاتمه پیغمبران چی دهکات به عهصای موسا، پاش سهد سال و پاش نموی ئهم نمویه تیهریت، کی به ئهم معجزه میه
 باوهر دهکات. ئهم معجزه میه باشتر و باشتره یان قورئان کتبی زانسته، هر چون که مروق زانستیارتر و فرهنگیتر دهبت
 زورتر دهفهیت و سهرای خوی دهبتیت له پیش مهنهتی و باوهری پیدهکات". (خال، 2021م، ل-177).

بابهتی چوارهم: راقهی قورء (القرء):

بابهتیکی دیکه لهو شونناهی که ماموستای خال رحمتهی خوی گموره لیبتت رایه کی هلیژاردوه که نه توانین بلینن ئهم
 رایه لای زانایان رایه کی بههزه، به لام بههوی ئهمی ماموستا لعاو کورداندا ژیاوه به ماموستایه کی شافعی مزه هب ناسراو
 بووه جی تیر امانه که بوچوونه کی پیچوانی بوچوونی ئیمامی شافعی یخود بهگشتی شافعیهکانه، شیخ له نایتهی: ﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ
 يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ﴾ [البقرة: 228]، که لیردا وشه (قرء) به بیوژی (حمیز) تهفسیر دهکات نه که به پاکیتی (طهر)،
 گومانی تیدا نبیه که له روهی بهلگه و الله اعلم زانایانی هر دوو گروپه که چ نموی به حمیز تهفسیری نهکات چ نموی به
 (طهر) تهفسیری نهکات بهلگه میان پنیه، به لام و مو ژماره ی زانایان یان بهلگهکانیان ئهم رایه بههزتر دهر نهکوت که ماموستا

هملبژ اردووه، هر بویه دیاره ماموستا دهمارگیری نه بووه بۆ مهز ههمی شافیهی، ئهمهش خالکی باشه که له ناو ماموستایانی کورددا کهم رمچاو کراوه و زۆرینهی ماموستایانی کورد رحممتی خویان لیبیت پابه ندییکی شیوه ره هایان بۆ مهز ههمی نیمامی شافیهی هه بووه، به لام ماموستای خال ئهوانین بلین وانهبووه، وه ئهم بابته ههرچهند ماموستای خال زۆر به کورتی ئهیبز نهوه و ئاماژه به لگه کانیشت نادات، به لام بویه ههزمان کرد ئاماژه بهوه بدهین که هملبژ اردنی بۆ چوونی جگه له شافیهی کان له لایم ماموستای خالمه ئهیسلمینیت که ماموستای خال ماموستایهکی دهمارگیر و موته عهسسیب نه بووه.

ئوهی جی سهرنجه و له باسی تهفسیری ماموستا بۆ نایهتی نیستیوا و نایاتی سیفاتی خهبری لهم توێژینه میهدا لئی دواوین ئهمیه: ماموستای خال هه ندیک جار تیکه لیه که به تهفسیریه که به دیاره، به نمونه لیره دا و هک دیاره ماموستای خوا لێخو شبوو رای جمهور هملدبژیریت که (قور) به (حهیز) تهفسیر نهکات نهک به (طهر)، به لام ههر له لایه میه که دواي ئهمه و له باسی نهفه قه دا ده لیت: له دادگا، واته: مه حکمه مانگانه یان نازووقه بۆ بۆ ئافره ته که ئهیبز نهوه بۆ تهواو بوونی عیده که که سی پاک و پیسییه، دیاره ئهمهش (سی پاک و پیسی) و مکو پشتر ئاماژمان پێدا تیکه لکر دنی که له نیوان دوو رای تهواو جیاواز، چون (قور) یا سی پاکیه که (طهر)ه، یا سی پیسییه که حهیزه، به لام له راستیدا سی پاک و پیسی وتهی هیچ زانایه که پشتری ناکات.

بابهتی پینجه م: راقه ی نیستیوا (الاستواء)

بابهتیکی دیکه له بابته نهی که ماموستای خال لێخو شبوو رای خوی تیدا ده فهر مویت بریتیه له راقه ی ئه بۆ ده ستهاوه ی (استواء) له ئایهتی پیرۆزی: ﴿ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ﴾ [الحديد: 4]، ئاشکرایه که زانایانی ئوممته لهم بابته دا چهند بۆ چوونیکیان ههیه، بۆ چوونیکیان بریتیه له جیگیرکردنی، واتا ظاهریه که، بۆ چوونیکی تر بریتیه له تهفویضی کولی، بۆ چوونیکیان بریتیه له تهویل، ماموستا نهگه بلین شافیهی بووه له فیه دا و ئه شعری بووه له فیه دا ئاشکرایه که زۆرینه ی ئه شعریه کان به تاییهتی زانایانی پاشینی ئه شعری ئهم ده ستهاوه و مکو مهجاز سهیر ده کهن و تهویلیان ده کهن، به نمونه له ئهم ئایه ته دا وشه ی (استوی) به (استولی) راقه نه کهن، نهگه سهیری تهفسیره کهی ماموستا به کین ئهوانین بلین تا راده که راقه یه کهی خۆپه راندنه وه ی کردوه بۆ ئهم ئایه ته به و واتایه که ویستویهتی له ئیختیلافه در چیت له سه ره تا دا ده لیت: واته له پاش دروستکردنی ئهم بوونه مه ره گه ره یه که به ههزاران ملیۆن سالی تیشکی ئه میهر و ئه میهر ناکریت له سهر تهختی حوکه رانی جیگیر بوو، دیاره ئهم ده ستهاوه یه: (له سهر تهختی حوکه رانی جیگیر بوو) پراویر ئه ده ستهاوه یه یاخود ئه و اتا و قه ناعته یه که زانایانی نه هلی حه دیت و حه نبه لیه کان و یاخود سه له فیه یه کانی ئه میرو بڕوایان پینیهی، ههرچهند ئه وان پینان وایه که واتا زاهیره کهی ئه ی و مر بگیری که به مانای جلوس و دانیشتن و مانویه له له سهر عه رشی خوی په ره مر دگار.

به لام ماموستای خوا لێخو شبوو دواي ئه وهی که ئه فهر مویت له سهر تهختی حوکه رانی جیگیر بوو، که ئهم واتایه زیاتر چه سپاندنی و اتا زاهیره که یه دوو کهوتنه وه یه له تهویل که زۆر به ی زانایانی نه هلی حه دیت و حه نبه لیه و سه له فی ئه میرو ئهم واتایه یان قه بوو له دواي ئه وه ماموستا به شیوازیکی دیکه راقه ی نه کات که ئه کرای بلین ئهم راقه یان زیاتر له گه ل موئهو یلین واته ئه وانه ی که تهویل نه کهن گونجاوتره که نه لیت: "واته ئاگای له هه موو بوونه مه ره و ده ستی به سه ریدا ئه ورات"، جا (ده ستی به سه ریدا ئه ورات) ریک ئه و واتایه که موئهو یلین ده کهن که نه لیت به واتای (استیلاء) دیت، یاخود ده لیت: "وه هه موو له ژیر ده سه لات و چاودیری ئه ودان" دیاره چاودیری لیره دا په یه مندییه کی راسته وخوی زاهیری به ده ستهاوه که وه نییه، به لام ته نه له گه ل ئه بۆ چوونه دا گونجاوه که بلین وشه ی (استوی) به مهجاز به کار هاتوه و به مانای (استولی)یه، بویه زیاتر ماموستا له سهر ئهم راقه یه ئه ورات و نه لیت: "که واته ئهم رسته واته ئهم جومله یه بریتیه له کینایه له ناگاداری و ده سه لاتی خوا به سه ر بوونه مه ردا، وه مانای وایه که له پش دروستکردنی بوونه مه ران له سهر تهختی حوکه رانی نه بوو، به لێ به ریو مه ردن و لات له دواي دروستکردنی و لات ده ست پینه کات، که واته مه به ست له م ناسمانانه هه موو بوونه مه ره نه که ههر کۆمه له ی رۆژی ئیمیه". به هه ر حال ئه وهی که گرنگه لیره دا ئه میه که جگه له وهی ماموستا هه ردوو لایه نه که ی ره چاو کردوه، لایه نی (مثنیین) و لایه نی (مؤولین)، به لام نازانین بلین ئایا بی ناگایانه ماموستا کهوتنه ئهم ته عاروز مه یا به نه قه ست ئه وهی کردوه، نهگه به وردی سهیری ئهم دوو ده ستهاوه ی خوی به کین نه گونجای و ته عاروزیک له نیوان هه ردوو ده ستهاوه که ی خۆیدا هه یه، چون نهگه بلین: له سهر تهختی حوکه رانی جیگیر بوو، که واته مانای (اثبات) به که مان و مر گرتوه، ئیتر پیویست ناکات بلین ئهم ده ستهاوه یه کینایه یه، نهگه ئه شلین کینایه یه که واته چۆن له پشدا و تومانه جیگیر بوو، چون ئاشکرایه که موته زله و موته خه یه رینی ئه شاعیره ئه هه موو گر فته یان له سهر ئه وه هه یه که نه لیت: ناکریت خوا جیگیر بیت له سهر عه رش، چون خوا پش عه رش هه بووه و عه رش مه خلوقه، وه به شیوازه ی که خویان قه ناعته یان وایه ده لیت: ئه مه مانای ئه میه خوا جسمی

مافی ئه مینیت به سهر پیاووه، واته (أصالة) مافیک نامینیت، ئه کریت به هوی مندال و مهسهلهی سکریپیهوه یاخود تا عیده که تهاو ئه مینیت ئه م مافه تبه عیانه ئه کریت هه مینیت، به لام به (أصالة) ماف نامینیت و نیت ئه م ژن و میرده نه بن به بیکانه، که واته ئه م حقه ی پیاو به سهر ژنه وه و ژن به سهر پیاووه ئه م به یانی دهر مه جیهش که دوا ی ئه م ئه قهر مویت و الله اعلم ناکریت قه تیس بکریت له مه دا که تهنه باسه که له مه یه پیاو ئه توانی له دوا ی ته لاقی (رجعی) خیزانه که ی بگهریته وه به لام ژن ناتوانی بریاری گهرانه وه بدات بو لای پیاو که سهر به خو. (خال، 2021ز، لـ 348-349) بویه ئه م رایه لیره رایه کی لاوازه و الله اعلم.

بابه تی هه شته م: ته حلیل و به راورد کردنی به موعه وه

ماموستای خا لیخوشبوو ته عه سوبی مه زه بی نه بوو و هک لای کوردان ناشکرایه که زورینه ی کورد شافعی مه زه بن، وه له مه زه بی ئه مامی شافعی دا به جو ریک له جو ر مکن مه سه له ی (تحلیل) ئیختیلاف و راجیایی تیدایه، به شیک له زانایانی ئه مه زه به ریگیان پیندا وه وتویه: مادام له کاتی عه قه مکه دا باسی موده ناکریت که واته بو ئه بی ئه مه حه رام بیت؟ دیاره ماموستا زور توند به رپرچی ئه مه ئه داته وه و ئامازه به فر مووده یه ئه کات که پیغه مه بر سه لامی خوا ی له سهر بیت ئه قهر مویت: "له عه تی خا له وان به ی که ئه کاره ده کهن" دوا ی ئه م ده لیت: "به لام داخی به جه رگم هه ندیک کس له گیانی ئایه تیه کان و فه لسه فه ی قور ئانه که نه گه شتوون وه فیل له خوا ئه کهن، به م ره نگه ئه م ژنه ی سی به سی ته لاقی که وتیبت، ماره ی ئه کهن له کابر ایه ک که پی ئه لئین: جاش بو تاقه شه ویک، له پاشا که ته لاقی دا وه عیده ی به سهر چوو ماره ی ئه کهنه وه له میرده کو نه که ی". دیاره ماموستای خا لیخوشبوو لیره دا خاتری ئه م خه لکانه ی گرتوه که ئه م کاره ئه کهن، ئه گهر نا ئه موده ی ئه م ئاگدار بین له هه ندی ناوچه چاو ره یشیان نه ده کرد عیده ی تهاو بی له میردی دوو هه می، یاخود له م جاشه (ان صح التعبير) نه ک ئه م یه پی ناوتری میردو یه کس له کابر ای یه که م ماریان ئه کرد ده وه، بویه ماموستای خا لیخوشبوو هه ر به مه وه ناو سه تیت، ده لیت: "مار مکردن بو ماو میه ک که م بی یا زور و هک نیکاحی موعه وایه" واته: ماموستا بروای به وه نییه که مادام له عه قه مکه دا وشه ی کات به کار نا هینریت ئیتر موعه نییه، ماموستا پیی وایه که مادام له ناخی عاقیده میندا یاخود دوو لاینه که دا موده هه یه با دهری نی نه برن هه ر و هک نیکاحی (موعه) وایه، که به راستی ئه مه تیگه شتینیکی زور مه قاسیده یانه و جوانی ماموستای خا لیخوشبوو. خالکی دیکه که ماموستا باسی ئه کات زور به لامانه وه گرنگه ئامازه ی پی به مین ئه لیت: "ئه م مه سه له یه بو وه به په لمیه کی ره ش به ناوچاوانی ئیسلامه تی وه نه ک هه ر لای بیگانه به لکو لای زور که سی تینه گه شو له خومان" (خال، 2021ز، لـ 355) زور قسه که ی جوانه وه که ئه م ماموستا له م سهر ده مه ی خوماندا ئه زی، ئیستا که ئه م سهر ده مین خه لکانیک گالته به شه ریعه تی ئه م ئه کهن له ریگه ی ئه م یه که کو مه لیک به داخه وه راو بو چوونی سهر و سه مه ره له تو را ئی فیه ی ئه م هه یه له ریگه ی نه مانه وه له شه ریعه ت نه دن، به لام ئه کریت و هک ماموستا فر مویت: به سه راحه ت ئه م به لئین ئه م بابته انه په یوه ندیی به شه ریعه تیه نییه، کو مه لیک راو بو چوونی زور بی مانا و لاوازه، وه له گه ل مه قاسیدی ئایه تیه کاندایه تیگه گهریت و یه ک نایه تیه وه.

بابه تی نویه م: رافه ی خال بو نایه تی (وَأُولَٰئِكَ يُرْضَعْنَ أَوْلَدَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ)

یه کیکی دیکه له بابته انه ی که له رووی فیه یه وه ماموستا ئیختیاراتی خوی تیدا هه یه رافیه تی بو نایه تی: «وَأُولَٰئِكَ يُرْضَعْنَ أَوْلَدَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ» [البقرة: 233] ماموستا لیره دا ئه م بو چوونه ته رجیح ئه دات که (أَوْلَدَهُنَّ) هه موو دایکان ئه گهریته وه، ته لاق درابن یا ته لاق نه درابن، ناشکرایه که ئه م سی بو چوونمان هه یه له تو را ئی فیه ی ئیسلامیدا، که به شیک له زانایان پینان وایه تهنه دایکانیک ده گهریته وه که له حاله تی زه واج و (ذمه) دا مایتنه وه، و به شیکیان پینان وایه که نایه تیه که باسی دایکانی ته لاق دراو ئه کات، و به شیکیان پینان وایه که هه موو دایکان ئه گهریته وه، ماموستا ئه م بو چوونه ی کوتایی ته رجیح ئه دات. (خال، 2021ز، لـ 360) که له راستیشدا ئه م رایه دروسته، چونکه ئه م باسی شیردان به مندال ئه کهن، مافی مندال بو ئه م یه که شیر ی پی بدریت به سهر دایکه وه هه یه، ئیتر ئه م په یوه ندیمان نییه ئه م دایکه له گه ل میرده که ی خویدا، واته له گه ل باوکی منداله که دا جیا بو بیته وه یا جیا نه بو بیته وه. له مه سه له ی (حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ) شدا ماموستا زور به راشکاوی باسی ئه م ئه کات که تهنه تا دوو سال شیردان کاریگهری هه یه و دوا ی دوو سال شیردان کاریگهری نییه، که ناشکرایه لای هه موومان له تو را ئی فیه یدا ئه م بابته تش مشتومریکی زوری تیدایه که ئه گهر مندالیک شیر ی پی بدریت ته مهنی له دوو سال زیاتر بیت، ئایا ئه م شیر به مه رم بوون دروست ئه کات یان نا، دیاره که ئه لئین له دوو سال زیاتر ئه م یه لای جه ماوهری فو قه هایه له سهر چه ند مانگیک راجیاییان هه یه: سی مانگ، چوار مانگ، شه ش مانگ تا سالیک دوا ی دوو ساله که، واته تا سی سال کاریگهری هه یه یان نا، به لام له به رام به ریشدا رای ئیبنو حه زم و که مینه یه کمان هه یه که پینان وایه به ره های شیردان کاریگهری هه یه بی ئه م یه سهری

تەمەنی شیرخۆر مە بکەین، واتە ئەر کەسە ی که شیر مە ئەخوات تەنەت ئەگەر گەرەش بێت، بۆیه ئەمە بۆچوونیکێ لاوازه، مامۆستا لێرەدا بە قەتعی ئەر راپیه پشتر است دەکاتەوه که تەنەتا تا دوو سأل شیرخواردن کاریگەری هیه.

بابەتی دەیهەم: الصلاة الوسطی له دیدی شیخی خالدا

باسیکێ دیکه که مامۆستای خوا لێخۆشبوو بۆچوونیکێ زۆر جوانی هیه تیبدا قسەکردنیهتی لەسەر نایەتی: [حَفْظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى] [البقرة: 238]، که دەلێت: "واتە ناگاداری نوێژ مەکانتان بن بەنایەتی (الصَّلَاةِ الْوُسْطَى)، که هەندیک وتویانه نوێژی عەسرانه و هەندیک وتویانه نوێژی بەیانیه" (خال، 2021، ز، لـ 370)، دیاره مامۆستای خال ئەفەر مەوه کامیانه، جوانی رافەکی لەمەدایه که ئەلێت: "بە راستی هەردوو نوێژ مە زۆر قورس و گران، نوێژی بەیانیه له پاییزان و زستانه که جیهان سارده، وه هەستان لەگەڵ شەبەق و هاتنه دەر مە له ناو جیگای گەر موگور و نەرموشل زۆر ناخۆش و گرانه، هەروەها بەهاران و هاوینانیش که شوگار کورته، زۆر گرانه له بەیانیهدا دەستەهەگرتن لەوخەوه خوشه، نوێژی عەسرانیش زۆر گرانه له سەر شانی مەردووم، چونکه هەموو کەسێ به ئیشیکێ رۆژانه ی خۆیهوه خەریکه و له عەسراندا ئیهوئ خۆی کۆبکاتەوه و له ئیشەکی بێتەوه، لەبەر ئەوه هەلپەچرانی لەو ئیشه و دەستکردنی به نوێژ له سەر مەتای و مەختەوه زۆر گرانه" (خال، هەمان سەرچاوه ی پێشوو) کەواته جوانی ئەم رافە مامۆستای خوا لێخۆشبوو لێرەدا ئەر مە که نایەت خۆی سەرقال بکات بەوه ی بلی نوێژی ناوەراست کامیانه؟ ئەم ئیهوئیت پیمان بلێت که دەرکرت هەردوکیان مەبەست بێت له یەک کاتدا، به پێی ئەر مە که رافە مەکات له هەندیک کاتدا ئەم نوێژ میان زۆر قورسە له هەندیک کاتدا ئەر نوێژیهان زۆر قورسە.

بابەتی یانزەیهەم: رافە ی نایەتی : (وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ) [البقرة: 240]

یهکیکی دیکه لە بۆچوونانە مامۆستا که له راستیا رافەیهکی زۆر زۆر بەهێزه و به بۆچوونی ئیمه له زۆرینه ی ره های رافەکانی پێشووی رافەکاران بههێز تره رافەیهتی بۆ نایەتی (وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ) [البقرة: 240] وای رافە ناکات که ئەم نایەته له پێشان باسی عیده ی نافرمتی میر مردووی کردووه و پاشان نەسخبۆتەوه به: (أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا) [البقرة: 234] بەلکو مامۆستا وای رافە ئەکات که ئەم نایەته پیهوئەدی به عیدمەوه نییه وەک ئەوه ی ئەفەر مۆیت: "ئەوانە ی ئەمرن له ئیوه و ژنان بهجی دێلن خوا وەسیهت ئەکات واتە نامۆژگاریان ئەکات بۆ ژنەکانیان که بهخیزو بکرین تا سالتیک بی ئەوه ی دەر بکرین له مالی میر دەکانیان" (خال، 2021، ز، لـ 373) واتە: ئەگەر میرد مرد و ژنەکی حمزی ئەکرد دوا ی چوار مانگ و ده رۆژ هەر له مالی میر دەکه بمینننەوه تا سالتیک تەواو ئەکات با دەر نەکرت بهلام ئەگەر خۆیان به ئارمزی خۆیان چوونه دەر مەو ئیتر گوناھ لەسەر ئیوه نییه ئە ی کەسوکاری میرد لەوه ی که ئەر ژنانه ئیهکەن دەر باره ی خۆیان به باشی له خۆجوانکردن و چوونه مآلان و خۆبەشودان. کەواته مامۆستا لێرەدا رافە ی نایەته که بهوه ئەکات که ئەم نایەته فەرمان ئەکا بهوه ی کەسوکاری پیاوه مردووه که ژنەکه دەر نەکەن تا سالتیک بۆیه خیتابه که بۆ ئەر مە که ژنەکه مافی هەبی بۆی هەبی تا سالتیک له مآلهکیا بمینننەوه نەک ئەوه ی که تا سالتیک بۆی نەبووه شوو بکاتەوه و دواتر ئەم حوکمه نەسخ بۆتەوه به (أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا) [البقرة: 234]. له راستیدا رافەکی مامۆستا زۆر زۆر جوانه، چون ئەگەر سهیری سیاقی نایەتهکان بکەین نایەتهکان باسی مۆتعه ئەکات واتە مۆتعه ی تەلاق، چونکه هەر ریک دوا ی ئەم نایەته خوا ی گەر مە ئەفەر مۆی: (وَالْمُطَلَّاتُ مَتَّعٌ بِالْمَعْرُوفِ) [البقرة: 241]، وەک ئەوه ی که مۆتعه ی تەلاقراو مالیکه که میرده تەلاقراو مە ئەیدا وه مۆتعه ی میرد مردووه ئەر مە که لێیگەریت تا سالتیک له مآلهکیدابیت.

دەرەنجام

سوپاس و ستایشی بی پایان بۆ پەر وەر دگار لەسەر گشت نیعمەت و بەخششەکانی، له کۆتایی ئەم توێژینهوهیهدا ئەم چەند خالە دەخەینه بەر دیدی خوێنەرانی ئازیز:

1. مامۆستای خال زانایهکی گەر و دیار و لێهاتووی سەردەمی خۆی بووه و توانایهکی باشی له گشت بواره ئیسلامیهکاندا هەبووه.
2. مامۆستای خال کوردیزانیکێ کەم وێنه بووه و ناگای باشی له زمانی کوردی و زاره جیاوازمەکانی هەبووه و له یەککاتدا خزمەتی به ئاینی پیرۆزی ئیسلام و هاوکات زمانی شیرینی کوردیش کردووه.

3. تەفسیری خال تەفسیری ۸ جوزئی قورئانی پیرۆزه، چوار جوزئی سەرەتا و چواری کوتابی، بە زمانیکی جوان و سادە و بە سوود، بە جۆرێک هەر خوینەرێکی کورد زمان ئێتوانی سودی لیوهر بگریت.
4. تەفسیری خال بە گشتی تەفسیری کورت و پوخته مەگەر لە چەند شوێنێکدا نەبێ کە راقەکار و یستویەتی درێژە پێدا بەتایبەت لە بواره زانستی و ئیجازییەکاندا.
5. وا دەرئەکەوت مامۆستای خال زیاتر ویستبێتی لە تەفسیرەکەیدا دوو ئامانج بپێکێ: یەکەم بە کوردیکردنی واتاکان بە شیوەیەکی خوینەری کورد لێی بەهرەمەند بێ. دووهم: جیگیرکردنی بیروباوەری خوینەر و بەرپەرچدانەوهی ئێوانە ی گومان لەسەر ئاسمانییوونی قورئان دروست دەکەن، بە جۆرێک گرنگی زۆر بە پرسەکانی ئیجاز و بواره زانستیەکان دەدات.
6. مامۆستای خال زۆر کەم ئاماژە ی بە فەرمووده، رای راقەکارانی قورئان، راجیایی شەر عزانان داوه، ئێمەش زیاتر سەلمینەری ئێو باسەیه لە خالی پێشوو دا ئاماژەمان پێدا.
7. مامۆستای خال لە کاتی پەسەندکردنەکانیدا کەمتر گرنگی دەدات بە هێنانەوهی بەلگە و سەلماندنێ بۆچوونەکە ی و بەرچەرچدانەوهی راکانی بەرامبەر.
8. لە هەندێک شوێندا وا دەرئەکەوت کە مامۆستای خال زۆر گرنگی نەدای بە قولبۆونەوه لە راقە ی نایەتەکان و تەنها ویستبێتی وەریانگێڕیتە سەر زمانی کوردی، بۆیه وەک لە ناوەرۆکدا ئاماژەمان پێدا هەندێ جار سادەیی یاخود ناتەبایی لە راقەکانی بە دیدەکریت.

سەرچاوه‌کان:

1. القرآن الکریم
2. الألوسی، شهاب الدین محمود بن عبد الله. (1415هـ). روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني. چاپی یه‌که‌م. بیروت: دار الکتب العلمیة.
3. ابن قیم الجوزیة. (1996). مدارج السالکین بین منازل إياک نعبد وإياک نستعین. چاپی سنیهم. بیروت: دار الکتب العربی.
4. الأمدي، علي بن محمد. (1402هـ). الإحكام في أصول الأحكام. چاپی دوهم. دیمه‌شوق - بیروت: المکتب الإسلامی.
5. الأنصاري، جمال الدين ابن هشام. (1406هـ). مغني اللبيب. قوم، نیران: کتبخانه‌ی سیدالشهداء.
6. البخاري، محمد بن إسماعيل. (1422هـ). صحيح البخاري. چاپی پینجهم. بیروت: دار طوق النجاة.
7. الترمذي، محمد بن عيسى. (1996). سنن الترمذي. محقق: بشار عواد. چاپی یه‌که‌م. بیروت: دار الغرب الإسلامی.
8. الجوم حیدري، جواد فقی علی. (2006). محمد بن عبدالله الجلی وجهوده العلمیة. هولیز: کتبخانه‌ی تفسیر.
9. الخال، الشیخ محمد. (1366هـ.ش). ته فسیري قورئان، به‌شی نوزده‌ه‌م. چاپی یه‌که‌م. سه‌قز: محمده‌دی.
10. الرازي، محمد بن عمر بن الحسن. (1420هـ). مفاتيح الغیب = التفسیر الکبیر. چاپی سنیهم. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
11. رضا، محمد رشید. (به بی به‌روار). تفسیر القرآن الحکیم الشہیر بتفسیر المنار. چاپی دوهم. بیروت: دار المعرفة.
12. الزركشي، بدر الدين محمد بن عبد الله. (1994). البحر المحيط في أصول الفقه. چاپی یه‌که‌م. بیروت: دار الکتبی.
13. السرخسي، محمد بن أحمد بن أبي سهل. (1993). أصول السرخسي. چاپی یه‌که‌م. بیروت: دار الکتب العلمیة.
14. صالح، آراس محمد. (2018). وتاره تفسیر بیه‌کانی شیخ محمده‌دی خال له گوفاری گه‌لاویژدا. چاپی یه‌که‌م. سلیمانی: ناوه‌ندی سارا.
15. القرطبي، أبو عبد الله، محمد بن أحمد. (1964). الجامع لأحكام القرآن. چاپی دوهم. قاهره: دار الکتب المصریة.
16. الماتريدي، محمد بن محمد بن محمود. (2005). تفسیر الماتريدي (تأویلات أهل السنة). محقق: د. مجدي باسلوم. چاپی یه‌که‌م. بیروت: دار الکتب العلمیة.
17. مسلم بن الحجاج. (1955). المسند الصحيح المختصر بنقل العدل عن العدل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم. محقق: محمد فؤاد عبد الباقي. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
18. النسفي، أبو البركات عبد الله بن أحمد بن محمود. (1998). تفسیر النسفي = مدارك التنزيل وحقائق التأويل. چاپی یه‌که‌م. بیروت: دار الكلم الطیب.

ملخص البحث

هذا البحث يسلط الضوء على أهم آراء الشيخ محمد الخال في تفسيره، في مختلف مجالات التفسير. كما يتناول منهج الشيخ وأهم الخصائص والنقاط الإيجابية والسلبية في تفسيره. لتحقيق هذا الهدف، يعتمد البحث على المنهج الوصفي في عرض آراء الشيخ الخال، ثم تحليل هذه الآراء، ضمن مطلبين وعدة مطالب. الكلمات المفتاحية: الخال، تفسير الخال، آراء، فكر، فقه

Research Summary:

This research highlights the most important views of Sheikh Muhammad Al-Khal in his interpretation, across various fields of exegesis. It also addresses the methodology of the Sheikh and the main positive and negative aspects of his interpretation. To achieve this goal, the research relies on a descriptive approach to present Sheikh Al-Khal's views, followed by an analysis of these views. These issues are covered in two sections and several topics.

Keywords: Al-Khal, Al-Khal's exegesis, views, thought, jurisprudence